

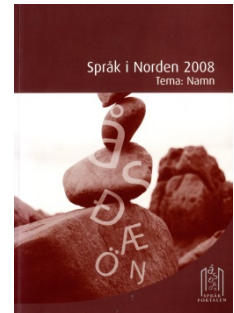
Sprog i Norden

Titel: Stabila socknar eller flyktiga församlingar

Forfatter: Staffan Nyström

Kilde: Sprog i Norden, 2008, s. 135-144

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Forfatterne og Netværket for sprognævnene i Norden

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Stabila socknar eller flyktiga församlingar

Staffan Nyström

Svenska kyrkans församlingar är basen för folkbokföringen medan Sveriges socknar inte existerar alls i administrativ mening. Genom bruket av församlingarna har dock de uråldriga socknarna och sockennamnen indirekt kunnat hållas vid liv, eftersom socken och församling till omfång och gränser ända tills helt nyligen överensstämde väldigt väl med varandra. När Svenska kyrkan nu minskar antalet församlingar och förändrar församlingsstrukturen blir dock överensstämmelserna allt mindre och stödet rycks undan för socknarna. Artikeln argumenterar för att Svenska kyrkans församlingar ska överges i folkbokföringen och ersättas av en återuppväckt och permanentad socken. På det sättet kan de kulturhistoriskt värdefulla sockennamnen räddas.

Bakgrund – socken och församling

De allra flesta av jordens stater – så också Sverige – har någon gång genomfört förändringar i den geografiskt-administrativa strukturen, förändringar som på något sätt påverkat namnskicket och ställt namngivare och namnvårdare inför knepiga överväganden och svåra val. Den territoriella indelningen av Sverige är för närvarande inne i ett dramatiskt skeende. Medeltida strukturer luckras upp, gamla gränser suddas ut, nya administrativa enheter kommer till och äldre tas bort.

Svenska kyrkans församlingar – ursprungligen socknarna – har sina rötter i medeltiden. Det var då kyrksocknarna växte fram eller tillskapades som ett led i kyrkans strävan att ta ett fastare grepp om riket. Socknarna finns inte längre i administrativ mening, men det finns önskemål om att de ska återinföras. Ja, det finns till och med ett antal riksdagsmotioner, där man föreslår att socknen bör ersätta församlingen som territoriell basenhet i folkbokföringen (eller åtminstone att den möjligheten ska utredas). Vad är det som ligger bakom ett sådant önskemål? Är det realistiskt? Är inte det där med socknar bara en vurm för det gamla – ett nostalgiskt önsketänkande i en värld som snurrar allt fortare? Hembygdsentusiaster, släktforskare och även Riksantikvarieämbetet, kanske i alla fall vissa vill

hävda, brukar ju gilla det som är gammalt och tycka att det var bättre förr? Så låt oss se lite närmare på problemet och allra först lite på historiken bakom de bägge begreppen socken och församling.

Socknarna har åtminstone sedan medeltiden varit en viktig kameral enhet i det svenska samhället. Ursprungligen, brukar man säga, var socknen en rent kyrklig angelägenhet, en territoriell enhet som bildats kring en kyrka. Men mycket snart kom sockenbegreppet också att användas i världsliga sammanhang. Man kan till exempel se i de så kallade markgäldsförteckningarna (längder över skattskyldiga) för delar av Uppland, att det redan i 1300-talets början är praxis att ange i vilken socken en by eller gård ligger. Under senmedeltiden kompletterades detta också med att man angav härads- eller skeppslagstillhörighet. I norra Sverige fanns ingen häradsindelning, och särskilt där har socknen redan från början också fungerat som världslig administrativ enhet. Detta gällde speciellt för socknar som bildade naturligt avgränsade och därmed sammanhållna bygder. Under medeltiden – och även långt senare – var socknen i till exempel hela Norrland och Dalarna den enda territoriella indelningsenheten. I södra Sverige fanns i stället stora härader som omfattade åtskilliga socknar. Där var socknarna tidigt användbara underenheter som brukades i både världsliga och kyrkliga sammanhang.

Jag hävdade ovan att socknarna ursprungligen var en rent kyrklig indelning, men hur det hela egentligen började är man inte riktigt klar över. De källor vi har går inte tillräckligt långt tillbaka i tiden för att vi ska få en fullständig bild av samhällets framväxt och konsolidering under vikingatiden och den tidigaste medeltiden. Det sägs ofta att ordet *socken* har med *söka* att göra – att man ”sökte” sig till samma kyrka. Men fullt så enkelt är det inte. Ordet *socken* har brukats i äldre nordiska språk som en lite mer generell, ofta juridisk term. På Island är *þingsókn* ’tingssocken’ en term för det område som hör till samma ting. Vi vet inte riktigt hur gammal den termen är heller. Och det finns också andra termer som tyder på att *socken* har med sammankomster att göra, men inte nödvändigtvis av kyrkliga orsaker. I Sverige och i resten av fastlandsskandinavien får vi dock den innebörden tidigt, sannolikt genom inflytande från England, där termen *socn* som kyrkotermin är tidigt betygd. Hur som helst är det alltså möjligt att termen *socken* har en förhistoria av något slag, också i Sverige, och kanske är det så att också vissa av de distrikt som senare blev kyrkans socknar kan ha varit ”tingssocknar”, ”kultsocknar” eller något annat dessförinnan. Att vara från medeltiden är förvisso vördnadsvärt nog, men socknarna kan i vissa fall vara ännu äldre.

År 1525 beslutade Gustav Vasa om jordeböcker och begreppet jordebokssocken blev relevant. Under ledning av kungens fogdar fick socknen snabbt den officiella ställning som kameral grundenhet som den behållit ända in i våra dagar.

Såväl tiondelängder som mantalslängder och olika slags skattelängder uppräta- des nu sockenvis. Redovisningen av jordbruksfastigheter per socken var helt genomförd under Gustav Vasas tid.

Långt senare, genom 1862 års kommunallagar, gjordes en indelning av Sverige i cirka 2 500 kyrkliga och borgerliga kommuner med den då rådande sockenin- delningen som grund. Det var ganska naturligt att göra så, eftersom socknen ända sedan medeltiden hade spelat en avgörande roll för framväxten av den demokra- tiska traditionen i landet. Sockenkyrkans tillgångar och uppbörden från tiondet förvaltades av sockenstämman som bestod av sockenmän (bönder), vilka aktivt deltog i alla sockengemensamma frågor på den lokala nivån: rättsskipning, taxe- ring, tidens infrastruktur m.m. Sockensjälvstyrelsen låg till grund för den kommu- nala självstyrelse som infördes genom kommunallagarna 1862, då socknarna blev dels borgerliga, dels kyrkliga primärkommuner (det vill säga församlingar).

Ordet *församling* är ju för övrigt dubbeltydigt: antingen menar man en lokalt avgränsad bestämd kyrklig kommun (det vill säga en territoriell församling) eller också menar man en enhet som oberoende av territoriell samhörighet har bildats för religiösa behov (det vill säga en icke-territoriell församling). Det senare gäller ju oftast den så kallade frikyrkliga verksamheten, men också Svenska kyrkans verksamhet i utlandet. När svenska kyrkan i dag går mot allt större territoriella församlingar i sin organisation finns det röster som säger att det vore lika bra att man övergav de territoriella församlingarna helt. Låt människor vara medlem i kyrkan var de vill? Där är vi inte än, men vi får se vad som händer.

Att socknarna så tidigt fick och dessutom kunde behålla en så central ställning i samhället beror – sägs det ofta – till stor del på deras hanterliga storlek. De var helt enkelt "lagom" när det gäller att skapa och upprätthålla till exempel språkliga och kulturella identiteter, seder och bruk, namnskick, dialekter etc.

År 1952 ledde storkommunreformen till att antalet borgerliga primärkommu- ner minskade till 1 037. De kyrkliga kommunerna – församlingarna – påverkades inte av detta. Åren 1962–1974 genomfördes ännu en kommunreform i Sverige med följd att antalet sjönk ytterligare till 278 (i dag har vi 290) och därmed hade socknens funktion som borgerlig kommun definitivt upphört. När sedan det kom- munbaserade fastighetsregistret togs i drift, successivt, med start 1976 blev den medeltida socknen åtminstone i formell mening helt förpassad till historien. Kvar fanns dock ännu den kyrkliga kommunen, församlingen, som till ytan motsvarade den gamla socknen. I den meningen kunde man i de allra flesta fall ännu sätta likhetstecken mellan församling och socken. Även om det formella sambandet var upplöst sedan länge kom församlingen och församlingens *namn* att bli bärare också av den uråldriga och djupt rotade socknen med allt vad den står för.

Utredningen (SOU 2000:17) och en remiss från riksdagen

När diskussionen om att frikoppla folkbokföringen från församlingarna var aktuell i Sverige förra gången (år 2000), så var alternativet att överföra den till kommunnivå. Riksantikvarieämbetet pläderade då för att folkbokföringen skulle fortsätta på församlingsnivå, och i detta låg inte bara en omtanke om församlingarna utan i minst lika hög grad ett försvar av socknen. I Riksantikvarieämbetets remissvar på betänkandet Folkbokföring efter stat-kyrkareformen (SOU 2000:17) skrevs genomgående ”socknarna/församlingarna”, ”socken-/församlingsbegreppet”, ”socken-/församlingsnamn” etc. Socken och församlingen likställdes alltså och behandlades fortfarande som i princip likvärdiga storheter. Skälen att ställa församlingen och socknen *mot* varandra fanns inte då. Det är först nu – sedan kyrka och stat separerat från varandra – som skillnaderna har uppstått och dessutom snabbt blivit så besvärande att situationen är ohållbar. Det är först nu som behovet av förändring har blivit akut.

Detta tillstånd har observerats på många håll. Allehanda kampanjer har bedrivits och problemen med de kyrkliga församlingarna som folkbokföringsdistrikt har kommit att framstå allt klarare. Inte mindre än fem riksdagsmotioner från borgerliga ledamöter ägnades under år 2004 åt frågan.¹ Efter dessa motioner remitterades frågan från riksdagens skatteutskott till en rad myndigheter och organisationer i Sverige, bland annat till Riksantikvarieämbetet, som meddelade följande syn på saken.

Överge församlingsbegreppet i folkbokföringen

Motionärerna har rätt. Kyrkliga indelningsändringar har visserligen alltid gjorts men de har varit förhållandevis få. Före år 2000, då Svenska kyrkan skildes från staten, beslutades förändringar i församlingsindelningen av statliga myndigheter. Proceduren för att få till stånd en förändring var tämligen omständlig. I dag regleras i stället frågan om församlingsindelning och församlingsnamn av ”Kyrkoordination för Svenska kyrkan”. Beslutande organ är stiftsstyrelserna. Den 1 januari 2002 bildades mer än 100 nya församlingar inom Svenska kyrkan. Eftersom detta så gott som uteslutande skedde genom att mindre enheter lades samman till större innebar det också att flera hundra gamla församlingar upphörde att existera och med dem motsvarande socknar och sockennamn. Den 1 januari 2006 genom-

1 2004/05:Sk231 av Håkan Larsson och Lars-Ivar Ericson (c), 2004/05:Sk257 av Lennart Hedquist m.fl. (m), 2004/05:Sk259 av Birgitta Carlsson och Eskil Erlandsson (c), 2004/05:Sk417 av Mikael Oscarsson (kd) samt 2004/05:Sk421 av Martin Andreasson och Gunnar Nordmark (fp).

fördes ytterligare hundratals redan beslutade förändringar och rimligen kan man räkna med att minskningen av antalet församlingar inom Svenska kyrkan kommer att fortsätta. Något samband mellan de nya församlingsgränserna och äldre sockengränser finns inte längre. Socknen existerar inte i administrativ mening och när nu församlingsindelningen raskt förändras blir församlingarna ett allt bräckligare stöd för de övergivna socknarna. En månghundraårig kontinuitet bakåt i tiden är därmed bruten.

När det gäller folkbokföringen handlar det om en redovisningsgrund som går tillbaka till 1600-talet. Genom 1686 års kyrkolag blev folkbokföringen obligatorisk i det dåvarande Sverige. Fullständiga uppgifter för alla församlingar finns alltifrån 1749, då det så kallade Tabellverket, föregångaren till våra dagars Statistiska Centralbyrån, började göra sammanställningar för hela riket. Sverige och Finland lär ha världens äldsta sammanhängande och heltäckande befolkningsregister.

I debatten om församlingarnas och folkbokföringens framtid har också framförts att folkbokföringen borde vara religionsneutral och inte såsom nu följa ett kristet och starkt föränderligt trossamfund – låt vara att detta är jämförelsevis gammalt, stort och traditionstyngt. Det är inte rimligt, menar också Riksantikvarieämbetet, att det svenska samhället i övrigt ska anpassa sig efter ett enskilt kyrkligt samfund. Svenska kyrkans indelningar bör därför inte längre styra folkbokföringen. Det man bör sträva efter i samband med kyrkans territoriella förändringar är dock att se till att man där iakttar vad som i vår ”ortnamnslag”, alltså 1 kap. 4 § kulturminneslagen (= lagen 1988:950 om kulturminnen) kallas ”God ortnamnsed”, det vill säga att såväl gamla som nybildade församlingsnamn hanteras så klokt som möjligt. Jag behöver väl knappast påpeka att de gamla socken- och församlingsnamnen – utöver sitt kulturhistoriska värde – inte minst för den enskilde medborgaren har ett mycket stort symbolvärde.

I den lilla skriften *Vad skall församlingen beta? Bakgrund och goda råd vid val av nya församlingsnamn* (Nilsson, Nyström, Svenserud & Torensjö 2004) har en grupp inom det svenska Ortnamnrådet formulerat några rekommendationer till församlingarna inför planerade sammanslagningar. Grundprincipen är att resultatet av en sammanslagning helst ska ge upphov till en församling med ett enda namn, alltså ett namn som inte innehåller bindestreck eller ord som *och* eller *med*. Men praxis visar att detta ofta inte blir fallet i verkligheten. När två jämbördiga församlingar läggs samman, vilket är vanligt, kan man lokalt inte prioritera det ena namnet framför det andra utan konstruerar i stället ett bindestrecksnamn. Bägge namnen bevaras förstås då, vilket är en poäng, men nackdelen är att det långa namnet blir osmidigt och svårhanterligt och får en svagare namnkaraktär. När tre eller flera församlingar läggs ihop, accentueras behovet att välja ett enda

namn ytterligare, för att det nya namnet ska bli praktiskt möjligt att använda. Men samtidigt får man då acceptera att de oanvända namnen upphör att brukas och kanske dör ut.

Inför sockenbegreppet i folkbokföringen

Nej, i stället för hos de flyktiga församlingarna bör folkbokföringen läggas på sockennivå. På detta sätt skapas en mycket konkret uppgift för socknarna, som bör återinföras och låsas fast som stabila, i princip oföränderliga storheter. Detta förslag ligger i linje med det försvar av socknen som den svenska hembygdsrörelsen och släktforskarrörelsen i många sammanhang givit uttryck för och som Riksantikvarieämbetet tidigare formulerat utförligt i bland annat sitt remissvar på SOU 2000:17 (dnr 300-1924-2000). Som framgår där är skälen att värna om socknen många och tunga.

Varför ska då socknarna vara "frysta" och statiska? Ja, det finns flera skäl. Men inte minst viktigt, enligt Riksantikvarieämbetet, är att vi inte är betjänta av ett föränderligt skikt till, alltså ett territoriellt skikt som snart börjar flyta, det vill säga drabbas av sammanläggningar, gränsförändringar, splittringar av samma slag som vi nu ser hos församlingarna. Då har vi ju inte löst problemet utan fördubblat det?

Vilket tidsskikt i sockenindelningen ska man då återinföra? Riksantikvarieämbetet förespråkar de socknar som fanns senast och som formellt upphörde vid den rullande tidpunkt när det kommunbaserade fastighetsdataregistret lanserades i drift. Vi rör oss då inom ett tidsspänn från 1976 (Uppsala län) till 1995 (Gotlands län). Den tidpunkten är enligt Riksantikvarieämbetets mening den praktiskt, tekniskt och ekonomiskt mest rimliga. De sockengränser som då var aktuella finns bevarade på fastighetskartan och de finns även digitalt lagrade hos Lantmäteriverket, vilket inte är fallet med de sockengränser som gällde före 1952 års kommunreform. Många ser ju annars dessa gränser som ännu mer genuina och åtråvärda. När riksdagen år 1974 beslutade om en reviderad registerbeteckningsreform antog man i dess helhet Civilutskottets betänkande i ärendet (CU 1974:30), vilket bland annat innebar att Lantmäteriverket ålades att redovisa de övergivna socknarna på dåvarande ekonomiska kartan som en "kompensation" för att dessa uteslöts ur de nya kommunbaserade fastighetsbeteckningarna. I dag finns dessutom sockenredovisningen på fastighetskartan lagreglerad i förordningen (2000:308) om fastighetsregister. I det allra mesta är alltså den nödvändiga rekonstruktionen av socknarna redan gjord.

Men det finns fortfarande en del brister i sockenredovisningen: gränser som inte sluter tätt, enklaver som har oklar sockentillhörighet m.m., alltså faktorer som gör det svårt att stänga igen och ytbilda socknar, till exempel vid kusterna och vid de stora sjöarna. Men det allra mesta av detta är också löst genom ett bra samarbete mellan Lantmäteriverket och kulturgeografer och GIS-specialister² på Riksantikvarieämbetet. Det är alltså inte tekniken som hindrar att socknen tas till heders igen.

Effekter av en genomförd reform?

Vad skulle då resultatet bli om ovanstående genomfördes? Vi skulle i Sverige få en territoriell indelning med en rörlig, föränderlig del, som i första hand skulle spegla det aktuella samhället på fastighets-, kommun- och länsnivå. Vi skulle dessutom få en statisk, i princip permanent del på sockennivå, som skulle spegla historien och ge oss nödvändig kontinuitet bakåt i tiden, för till exempel forskning, arkiv, statistik och annat. Vid sidan av dessa skulle indelningen i territoriella församlingar fortsätta att finnas som en rent inomkyrklig angelägenhet. Socknarna skulle existera med ett primärt syfte att utgöra bas för folkbokföringen, men ingenting hindrar givetvis att de också vartefter skulle kunna tas i bruk i andra administrativa sammanhang, som till exempel kommundelar, valdistrikt, områden för statistiska underlag m.m.

Att genomföra den önskade förändringen är dock långtifrån problemfritt, varför Riksantikvarieämbetet – liksom många andra – har föreslagit att en utredning först bör tillsättas med syfte att i detalj klargöra hur reformen bäst ska fånga upp de skillnader som finns, till exempel mellan olika regioner och mellan stad och landsbygd. Vad gör man i städer där ingen sockenindelning funnits på länge och där sockenbegreppet är svagt förankrat? Kan man behålla de nuvarande församlingarna (med gränser) och kalla även dessa för socknar, kanske *stadssocknar*? Här vill Riksantikvarieämbetet inte föregå en utredning och komma med egna förslag.

2 GIS = geografiskt informationssystem, ett system som med dator underlättar analys av geografiska data och har möjlighet till inmatning, lagring, bearbetning och presentation av sådana data.

Vad händer nu?

När de fem riksdagsmotionerna presenterades dominerades Skatteutskottet av en socialdemokratisk regeringskoalition. Efter att ha behandlat de många remissvaren skriver utskottet följande i sitt betänkande 2005/06:SkU13:

Som framgår av den tidigare redogörelsen har frågan om församlingsindelningen och dess betydelse för folkbokföringen uppmärksammats av regeringen även i budgetpropositionen för 2006, där regeringen anför att den har för avsikt att följa utvecklingen. Utskottet finner för sin del att det är motiverat att gå ännu längre och nu företa en ny översyn av frågan om folkbokföringen även i fortsättningen skall knytas till de kyrkliga församlingarna eller om någon annan lösning skall väljas.

Man nämner alltså inte socknen explicit här, men talar om "en annan lösning" än församlingarna. Mot utskottets utlåtande reserverade sig en grupp av dess borgerliga ledamöter, och man skriver bland annat så här:

Det finns heller ingen anledning att åter aktualisera förslaget från 2001 att enbart folkbokföra på fastighet och i kommun, ett förslag som regeringen klokt nog avvisade efter kraftig kritik [...] Att nu lägga fram ett förslag med denna inriktning betraktar vi som helt uteslutet.

Man fortsätter:

Regeringens besked i budgetpropositionen för 2006 att den har för avsikt att följa utvecklingen av församlingsindelningen och dess betydelse för folkbokföringen finner vi i och för sig positivt. Enligt vår mening är det dock motiverat att nu gå ännu längre och företa en ny översyn av frågan [...] i syfte att finna en lämpligare lösning än den nuvarande, som tillgodoser vad motionärerna och remissinstanserna har förordat. Vi anser således [...] att det i folkbokföringen även fortsättningsvis bör finnas en mindre indelningsenhet än kommun. För detta talar starka kulturella och kulturhistoriska skäl. Översynen bör därför i första hand pröva att använda t.ex. Lantmäteriverkets fixerade sockengränser med vissa undantag.

Efter det hamnade frågan hos en tjänsteman på Finansdepartementets skatte- och tullutskott där den låg länge utan att något synligt hände. Sverige bytte regering och delvis också tjänstemän på departementet. Men den 6 september 2007 kom

till sist ett utredningsdirektiv (2007:123) från Finansdepartementet. En särskild utredare ska göra en allmän översyn av 1991 års folkbokföringslag. I översynen ingår att särskilt utreda bland annat:

Om folkbokföringen även i fortsättningen ska knytas till de kyrkliga församlingarna eller om någon annan lösning ska väljas. Avgörande för utredarens val av lösning ska vara samhällets behov av en indelning på ett geografiskt avgränsat område och de konsekvenser i administrativt hänseende, liksom för statistik och forskning som förslaget medför. Dessa konsekvenser ska särskilt belysas samt de resursmässiga konsekvenserna beräknas och redovisas.

Vi kan nu bara vänta och se vad utredaren kommer fram till. Frågan är komplicerad och mångbottnad. För mig som namnforskare och som engagerad tillskyndare av kulturminneslagens ortnamnsparagraf är den också i högsta grad en namnfråga. Den lagen säger att man vid statlig och kommunal verksamhet inte ska ändra hävdvunna ortnamn utan starka skäl. Men Svenska kyrkan är vare sig statlig eller kommunal, och håller just nu på att ändra de kanske viktigaste hävdvunna ortnamn vi har i ett rasande tempo. Vi kan inte hindra kyrkans omorganisation med lagen som argument men vi kan likt regeringen "följa utvecklingen", vi kan delta i processen och mildra konsekvenserna av den. Och vi kan verka för att sockennamnen får leva vidare i en annan funktion.

Litteratur:

Nilsson, Leif, Nyström, Staffan, Svenserud, Ragnar & Torensjö, Annette C., 2004: *Vad skall församlingen beta? Bakgrund och goda råd vid val av församlingsnamn*. Gävle: Lantmäteriet. (Ortnamn och namnvård.)

Summary

The Swedish parish dates back to the Middle Ages. In 1862, a division into 2,500 ecclesiastical and civil municipalities (kommun) was completed based on the parish subdivision of that time. In 1952, another reform resulted in a decrease in civil municipalities to slightly over 1,000, and successive municipal reforms during 1962-1974 led to a further drop to 278. By then the parish's function as a civil municipality had definitely ended. However, the ecclesiastical municipality (församling) still corresponded in principal to the "dead" parish, so it was still possible

to equate the older parish (socken) with the new parish (församling), nowadays differentiated as “civil” or “church” parishes respectively.

In 2000, the Church and the State of Sweden were separated. One consequence of this was that the Church was assigned to make decisions on how to divide the parishes. The contents and boundaries of hundreds of church parishes had up to this point been affected mainly by amalgamations. In some areas there is already a considerable lack of concordance between the older “civil” parish (socken) and the present church parish (församling), which is indeed a problem. The article argues that the church parishes today must be regarded as an “internal affair”. In the national registration they should be replaced by revived and permanent civil parishes.